

GOETHE DÖNEMİ'NİN RUHU

Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ

17. yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere'de John Lock ve David Hume, Fransa'da R. Descartes ve P. Bayle öncülüğünde başlayan akılcılık (Rasyonalizm), Almanya'ya 18. yüzyıl başlarında Aydınlık Çağı adı altında (Aufklärung), G.W. Leibniz, B. Spinoza, Chr. Wolf ve Ph. L. Spener'in eserleriyle geçer; bu akılcılığın ana ilkesi, akli insan hayatına hâkim kılmak, kilise dogmalarını yıkmaktır. Nitekim Ph. J. Spener, "Hristiyanların yalnız kendilerine bahşedilecek sandıkları öbür dünya mükâfatının, ölerек dünyadan göçtükten sonra, diğer pozitif din mensupları olan Müslümanlar (Türkler), Museviler'e de verileceğini" söylerken, çağdaşı Chr. Wolf da, "toplum, kilisenin duvarları arasına mahkûm değildir" demekle, insana, aklını kullanmasını öğütüyor ve diğer din mensubu insanlara karşı hoşgörüyü yerleştiriyordu.

Felsefi olan bu akımı sade vatandaşın anlaması mümkün görülüyordu. Bunu da sistematik şekilde halka edebî eserleriyle mal eden G. E. Lessing (1729-1781) olur. Lessing, 18. yüzyılda, Goethe'den 20 yaş daha büyük olarak, asrın düşünce dünyasının zeminini hazırlayan en büyük şairdir; bu asra damgasını vurmuştur.

Kendisinden 20 yıl sonra dünyaya gelen J. W. von Goethe (1749-1832), işte Aydınlık Çağı denilen ve aklın insan hayatına yön verdiği böyle bir zemin bulur. Bu zeminin hazırlanmasında filozof E. Kant'ın (1724-1804) da büyük rolü olmuş ve Kant, akli insan hayatına entegre etmiştir. Kant'a göre Aydınlık Çağı (Rasyonalizm), "insanın bizzat kendisinin sebep olduğu reşit olmayıştan kurtuluşudur." Kant, "sapere aude" (aklını kullanma cesaretin olsun) der. "Kritik der reinen Vernunft" (Salt aklın tenkidi) ve "Kritik der kritischen Vernunft" (tenkidi aklın tenkidi) adlı eserleriyle, kilise dogmalarını ve diğer insanlara karşı ön yargıları yıkmaya çalışır. Keza "Lessing de", Nathan der Weise" (Bilge Nathan, 1778) adlı eseriyle, öteden beri kilisenin baskısıyla toplumda diğer milletlere, ırklara ve dinlere karşı yerleşmiş menfi ön yargıları yıkmayı amaçlamış ve bunda da büyük ölçüde muvaffak olmuştur; çünkü eserin pek çok taklidinin yazılması bunun ifadesidir.

Aydınlık Çağı'nın özelliklerine gelince: Başta insan sevgisi (Hümanizma, Almanca: Nächstenliebe: hemcinsini sevme) ve Hoşgörü (Tolerans) dır. Lessing, bu

iki kavrama en belirgin anlamlarını kazandırmıştır. Goethe, "kendini bulduğu" gençlik yıllarında, böyle bir hoşgörü ortamındadır. Hoşgörü, insan, dil, din, ırk, renk farkı gözetmeksizin, insanın insanı sevmesidir; ona yaklaşmasıdır (burada bizim Mevlana'mızın "Ne olursan, ol, gel!" çağrısına paralel bir anlam yatar). Almanya'da bu hoşgörü çağının 1770'lerde başladığını görürüz. Goethe de aynı yıllarda (: 1768'lerde) Leipzig'de üniversite talebesi iken, Şark Dilleri tahsil etmiş, dolayısıyla Doğu (İslam-diğer ırk, din ve bunların mensuplarına yönelik) dünyasına ilgiyi bu yıllarda kazanmıştır. Dolayısıyla, çağdaşları gibi, kilisenin Hristiyan olmayanlara karşı ön yargılarını yıkma çabalarına katılmıştır. Goethe diğer toplum ve dinleri incelemiş ve son derece objektif davranmıştır. Nitekim, "araştırmacı, kendini bir jüri üyesi gibi görmek zorundadır" demiştir (Maximen und Reflektionen, 701).

1770'li yıllar, Almanya'da fakirliğin (Pauperismus) toplumun belini büktüğü yıllardır. Goethe, insanların bu haline dayanamaz. Aynı yıllarda yazmış olduğu eserlerde, hak, adalèt, sevgi ve hoşgörü'yü savunan, bunun için mücadele eden kahramanlar ön plana çıkmıştır (Götz von Berlichingen 1773).

Almanya'da, akıl çağı ile birlikte, artık kalemi ile geçinen, kiliseye medyun olmayan serbest yazar da (der freie Schriftsteller) ortaya çıkar. Bu yazarın en büyük özelliği Goethe'nin istediği gibi objektif, adil olmasıdır. Bu yazar, bu duygularla halkın yanında yer alır. Fakat Goethe, ihtilal yanlısı değildir. İhtilalleri de hiç sevmediğini ifade eder. Çünkü, ihtilaller, hiç bir zaman, çıkardıkları simalarla, getirdikleri değerlerle, götürdüklerinin yerini dolduramazlar. Gerçi Goethe, bir toplum değişikliği ister, lakin bu, dışardan müdahale olmadan, toplumun kendi içinde, tedricen gerçekleşmelidir; Fransız ihtilalinin kanlı bir mecraya sürüklenmesi, onu böyle düşünmeye zorlamıştır. Goethe, denge yanlısı, dengeli bir bütünlükten, daha çocukken nasibini almıştır. Fransız ihtilalinde ise, toplumda akıl ve his dengesi bozulmuştur. Klasik Goethe, akli ve hissi, bünyesinde, dolayısıyla eserlerinde kaynaştırarak, toplumda dengeyi yerleştirmeyi amaçlar; ihtilal zamanında pek çok ideologlar, onu kendi yanlarına çekmeye uğraşmışlar, muvaffak olamayınca da O'na "Stabilitätsnarr" (istikrar delisi) demişlerdir.

Goethe, politikaya girmez. İdeolog değildir. Politika, sanatı öldürür (Koschelow, 5. 9. 1831). Edebiyatı politize eden Genç Almanya ekolüne ters düşmesi bundandır (Eckermann, Mart 1832). Politikaya giren şair, özgür ruhuna elveda demek zorunda kalacaktır (Eckermann, 1832). Goethe, sanat yapmak ister. Sanatın en yüksek amacı da güzelliiktir.

Aydınlık Çağ'da, hoşgörü ile yoğrulan Goethe, peşin hükümlerin tesirinde değildir. Diğer din ve ırklara ilgi duyar. 1770'lerde yazdığı "Mahomet" (Muhammed-Hz. Peygamber kastediliyor) adlı manzum dramında, kendisi hristiyan dini mensubu olduğu halde, İslam'ın yayıcısını pek müsbet vasıflarla ve peşin hükümlerden arınmış olarak yüceltmektedir. Goethe'de bu düşüncelerin altında, kilisenin

öteden beri hep kötilediği ve barbar, putperest vs. gibi kavramlarla nitelediği diğer din ve ırk mensuplarının da, en az hristiyanlar kadar aziz, dürüst, kıymetli, makbul insanlar olduğu görüşü, sevgisi ve inancı yatmaktadır. Goethe, Hristiyanlığı katı din kalıpları içinde yorumlamayan, çok geniş bir din duygusuna sahiptir.

Goethe, bundan biraz sonra, 1774'de "Genç Werther'in Acıları" adlı romanını yazar. Burada insan, Allah'ın yarattığı en yüce varlık olarak ele alınır ve insanların intiharına karşı çıkılır, çünkü bu hayat Allah'ın en büyük nimetidir. İkinci baskıya koyduğu Motto'da "Sei ein Mensch und folge mir nicht" (İnsan ol ve beni takip etme) der. Goethe aristokrakt olsa da, halka çok değer verir. Halk edebiyatına yönelmesi bunun ifadesidir. Çünkü sade halk tabakaları arasında sevgi, manevî değerler bozulmadan bütün canlılığı ile yaşamaktadır.

Bu noktadan hareketle, 1770'lerde ilgi duyduğu diğer halklara uzanır. Bu konuda ustası J. G. Herder'dir (1744-1803)

Kilisenin, öteden beri bakışları engellediği, her vesile ile horladığı insanlar, milletler, ırklar ve dinler artık onun ilgi sahasına girerler. 1774 tarihli "Der Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga" (Hasan Ağa'nın asil karısının feryadı) adlı halk şiiri bunun ifadesi olup, Bosna'lı bir aileyi konu alır. Buradaki mesaj, pek çok milletleri etkilemiş bu uzun şiir, sonradan yüz (100) yabancı dile çevrilmiştir (Bk. Aliya İsakoviç, Eine Bosnische Ballade erobert die Welt, Zagreb, 1974). Goethe, evrenselidir, yani dünya ölçüsündedir. Zaman ve mekan sınır ve kavramlarını aşmıştır. Bu na da ruhî değişimle (Heilung) ulaşmıştır. Bu, iyileşmedir.

Goethe, Mevlana'mız gibi, ırklar, dinler, milletler üstüdür ve kendini Weltbürger (Dünya Vatandaşı) olarak görür. Diğer din ve insanları inceler. Kaynakların başında Fransız Voltaire ve hemşehrisi Lessing vardır. Onlarla Şark Dünya'sına uzanır.

Bu Aydınlikçı ortamda, bir de "Vergleichende Religionswissenschaft" (Mukayeseli Din İlmî) ortaya çıkar. Bunun amacı, pozitif dinlerin orijin ve muhtevalarını araştırmaktır. Bu da, kilise ön yargılarının ve dogmalarının yıkılmasına ve diğer insanların, dinlerin Almanya'da tanıtılmasına yardımcı olur. Bu yıllarda pek çok başka din mensubu (mesela Türkler ve Museviler) ile ilgili eser ve operaların yazılması ve bunların Aydınlikçı hoşgörüde ele alınması bundandır. İsim vermek gerekirse Lessing'in bir Musevinin adını taşıyan "Nathan der Weise" (1778) adlı eseriyle, Müslüman Türkleri pek müsbet ışıktaki ele alan "Der Kaufmann von Smyrna" (İzmirli Tüccar), "der Barbier von Baghdad" (Bağdatlı Berber, "Das Grab des Mufti" (Müftü'nün Mezarı) ve Mozart'ın 1782 tarihli "Die Entführung aus dem Serail" (Saraydan Kız Kaçırma) bu hoşgörüyü ortaya çıkışlardır.

1780'li yıllar, Ancien Regime (Fransız İhtilali Öncesi) olarak, Aydınlığın zirveye ulaştığı yıllardır. Artık her tarafta, insan sevgisi, hür düşünce, hoşgörü, insan hak ve hürriyetleri, cumhuriyet gibi kavramlardan söz edilmektedir. Bu yıllar Go-

ethe'nin "yoğrulduğu" yıllardır. Artık Fransız İhtilali (1789) hazırlanmaktadır. Goethe, önce bu ihtilali alkışlar. Fakat sonra bunun Almanya'ya sıçramasının çok tehlikeli sonuçları olacağını düşünür. Ona göre edip, şair ve kültürlü bir millet olan Fransızlar bile bir kanlı ihtilal yaptıktan sonra, Almanya'da kan gövdeyi götürecektir. Goethe, Fransızlardan nefret etmez. Çünkü kültürünü onlara borçludur. İhtilali onaylamadığı için, yaşamadığı bir duyguyu terennüm edemez. Alman toplumu böyle bir ihtilale henüz hazır değildir. Hazırlanması gerekir, fakat dışardan müdahale olmadan. Bu toplumun kendi içinde, tedricen olmalıdır. Bu da toplumu manevî ruhî ve kültürel yönden yüceltmek ve olgunlaştırmakla olacaktır. İşte bunun için Goethe, yanına genç arkadaşı Schiller'i (1759-1805) de alarak insanlık hayrına pek kıymetli eserler yazarlar ve Alman toplumunu felâketlerden korurlar. 1795 tarihli "Wilhelm Meister" adlı eseri ile, Schiller'in "Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen" (insanın estetik eğitimi üzerine bir dizi mektup) (1794/95) adlı eserleri ihtilâl akabinde bu amaçla yazılmıştır. 1795'de gerçekten başlayan Goethe-Schiller dostluğu insanlık için pek hayırlı olmuş ve her ikisinin sanatına müsbet tesir icra etmiştir. Goethe'nin 1797 tarihli "Hermann und Dorothea" adlı eseri, tipik klasik bir eser olup, toplumda dengenin amaçlandığı bir eserdir. Zaten aynı yıllarda görülen Klasik dönem, akla önem veren Aydınlik Çağ ile, hislere daha fazla ağırlık veren Coşkunluk ve Revolüsyon (Sturm und Drang) döneminin bir sentezi niteliğindedir. 1797 yılı, Alman edebiyatında Baladlar yılı olarak bilinir. Sebebi: Goethe'nin, Schiller ile birlikte bu yıl, Xenien ve Athenäum dergilerinde, insanlığın hayrına önemli kalıcı mesajlarla dolu pek çok şiir ve balad yayınlamış olmasıdır. Toplumların olgunlaşıp gelişmesine büyük katkıda buldukları bu dönem eserleriyle, her iki şair de klasik olup, ölümsüzleşirler. Goethe, bütünüyle insanlığa bir mesaj olan ve 1770'lerde başlamış olduğu ve kendi adıyla ilk akla gelen eseri ünlü Faust'a (I. kısım 1771-1808) bu yıllarda da devam eder ve eserin birinci kısmı 1808'de tamamlanır.

Goethe, uzun ömründe (83 sene) Aydınlik, Klasik, Romantik gibi değişik edebî dönemleri yaşamış, çok büyük bir birikim sahibi olmuş, dahî bir şairdir. Almanların dehalari arasında yerini almıştır. Alman Edebiyatı denince ilk akla gelen isimdir.

19. yüzyılın başlarında görülen Romantik dönem, özelliği icabı, uzak ülke ve toplumların eserlerine ait tercüme faaliyetine önem verir. Doğu ve Batı Dünyasının pek çok şairinin eseri bu yıllarda Almanca'ya aktarılır. Mesela Shakespeare (İng. Edebiyatı) yeniden Almanca'ya aktarılırken, 1730'da ilk defa Almanca'ya aktarılan 1001 Gece Masalları da tekrar tercüme edilir. Bu tercüme faaliyetinden Türk Edebiyatı, İran Edebiyatı da nasibini alır. 1799-1807 seneleri arasında Türkiye'de (İstanbul'da) Sprachknabe (Sefaretin tercümanı) olarak bulunan Avusturyalı J. von Hammer-Purgstall (1773-1856) Bakî'yi, Fuzulî'yi, Mevlana'dan bazı yazıları, Acem Edebiyatı'ndan da Şirazlı Hafız'ı Almanca'ya aktarır. Gençlik yıllarından beri Hristi-

yanlığın katılığından ve tek yanlılığından kendini kurtarmış olan Goethe, Hammer'ın tercümesiyle bu eserleri tanır, Hafız'a büyük bir hayranlık duyar ve tesirinde kalır. Çünkü onun eserinde Şark'ın -diğer din ve ırk mensuplarının- bilgelik ve faziletlerini öğrenir. Hafız'ın gücü karşısında ezilir, O'na karşı durmak ister, bunun için de aynı seviyede güçlü eser vermesi gerekecektir. Ancak böylece İslam ve hristiyanlık arasında dengeyi kuracak, iki dini, dolayısıyla iki din mensuplarını, iki ayrı dünyayı sevgiyle barış içinde kaynaştıracaktır. Çünkü Goethe bir dünya vatandaşı olarak bütün insanlığı kucaklamaktadır. Karşı durulmaz bir arzu, onun bu niyetinde West-Östlicher Divan (1814-1819) (Doğu-Batı Divanı)'nın doğum sancılandır. Goethe, Hristiyanlığın öteden beri hep karalaya geldiği bu dünya ile, gene bu katı Hristiyanlık tarafından barbar olarak tanıtılan bu dünya insanına o kadar hayran olur ki, eserde kendisi de rol alır ve Hafız olarak ortaya çıkar. Eser, iki dünyanın kardeşlik, sevgi ve barış içinde kaynaştırılmasını konu alır. Bu eserin Goethe'deki ilk tohumları daha 1768'lerde Leipzig'de üniversite talebesi iken filizlenmiştir.

Görüldüğü gibi eserlerle Goethe'nin hayatı arasında çok sıkı bir münasebet vardır. Hattâ bütün eserleri otobiyografik niteliktedir. Aslında bütün şairlerde bu husus vardır, fakat Goethe güçlü diliyle bunu en güzel ifade etmiştir. Nitekim insanlığa bütünüyle kardeşlik, doğruluk, güzellik ve iyilik çağırısı, insanlığa hizmeti bir ulvî mesaj olarak alan Faust'un, Goethe ile ölümsüzlüğe ulaşması bunun göstergesidir. Goethe eserleri için "Bruchstücke einer grossen Konfession" (Büyük bir itirafın parçaları) der. Buna "Erlebnisdichtung" (yaşantı edebiyatı) denir ve Goethe'nin tarzı budur. 1811 tarihli "Dichtung und Wahrheit" (Şiir ve Hakikat) isimli eseri "Aus meinem Leben" (Kendi Hayatımdan) alt başlığını taşımaktadır.

1823-1832 yılları arasında Goethe'nin kâtipliğini yapan J. P. Eckermann'ın "Gespräche mit Goethe, 1837" (Goethe ile Konuşmalar) adlı eseri, onun ne kadar yüce bir ruha sahip olduğunu gösteren en canlı belgedir.

Goethe'nin Genel İnsanlık Anlayışı (Evrenselliği): Goethe denilince ilk aklı gelen Faust (I-II), uzun ömrünü, insanlığa adanmış, insanlığa hizmet etmekle mutlu olan bir kişidir. Faustus: (latince) mutlu, bahtiyar; daha fazla hizmet etmek isteyen Faust, sihre başvurur. 105 yaşına gelir, gayesine ulaştığını düşünür, çünkü etrafındaki mutlu insanların seslerini duyar. Gözleri görmemektedir. O mutlu anın geldiğini sanır ve hiç geçmesin ister: "Verweile doch, du bist so schön!" (Zaman, dur geçme, sen o kadar güzelsin ki...)

Goethe'nin altmış yılını verdiği ve "hayatımın eseri" (Mein Lebenswerk) dediği Faust'un özü, insana sevgi, insanlığa hizmettir. İnsan yanılabilir, en sonunda doğruyu bulur. İnsanda aklı selim bunu sağlar. Allah'la bahse giren Mefisto (Şeytan) Allah'ın yarattığı insanı kandırabileceğini söyler. Fakat sonunda yanılır. Eser: "das ewig Weibliche zieht uns hinan" (Biz -Margarete'nin şahsında- Tanrı katına yükseliyoruz) diyerek, insanda Allah inancı sözleriyle biter.

Faust evrenin sırrını çözmek ister. İyi niyetle çabalar. Tanrı, bu hakikat uğruna çabalayan kulunun iyiliğinden emindir. Aktif ruh, sürekli çabalayan insan, Goethe'nin sanat ve düşünce dünyasında çok önemli bir yer alır. Goethe'nin ölümsüzlük kavramı, çalışmak, çabalamak kavramıyla ilgilidir. Tanrı, bu insanı mutlaka mükâfatlandırır. Kalıcı yapar. Eserleriyle yaşamak, insanlığın hâতিরında varlığını sürdürmek, metafizik ölümsüzlüktür.

Çok yönlü "Faust" farklı edebiyat akımlarının izlerini taşır.

Eserde güzellik doğruluk, iyilik teması işlenmiştir. Sanatın en yüksek amacı "güzelliktir". Eserdeki üslup da sanatın en yüce noktasıdır. Goethe, üslûpta, sanatçılar arasında bir yakınlaşma keşfeder ve "Weltliteratur" (dünya edebiyatı) kavramına ulaşır. Klasik dediğimiz evrensel edebiyat, Goethe'nin Weltliteratur (dünya edebiyatı) kavramından kaynaklanır. "Dünya edebiyatı", edebiyatta zirvelerin bütünüdür. Goethe: "Milletler aynı biçimde düşünmez. Yalnız onlar birbirlerinden haberdar olmalı, birbirini anlamalı; birbirlerini sevmek istemeseler de, birbirlerine katlanmayı öğrenmelidirler" der. (Schriften zur Literatur, Edinburg Review).

Bu, ferdi hoşgörünün toplumlara yayılmasıdır. Bu, edebiyatın dünya barışına katkısı konusunda önemli bir görüştür. 19. yüzyılın birinci yarısında dünya edebiyatı düşüncesini ortaya atıp, bunu milletlerarası anlaşma, birbirini tanıyıp hoşgörü kazanmada yardımcı görmek, Goethe'nin evrensel boyutlarının bir dayanağıdır. Goethe'nin dünya edebiyatından beklediği bir başka yarar da, sanat düzeyinin yükselmesidir. Kendi edebiyatının dışındaki şair ve yazarları (mesela Acem Hafız Hatem, İngiliz Shakespeare, III. Selim ile alakadar oluşu v.s.) tanımak, edebiyatta ufku genişlemesi demektir. Milletlerin edebiyatı birbirlerine örnektir. Dünya edebiyatı, büyüklerin birbirlerini farkedip, tanımalarına yardımcı olacaktır. Goethe, kendi sınırlarının dışına çıkmasa, bu kadar büyük olabilir miydi?

Şair, vatanını sevecektir. Fakat onun sanatının vatani iyilik, adalet ve güzelliktir ki bu da belli bir bölge veya ülkeye bağlı değildir. Şair onları, nerede bulursa, orada kucaklar. Bu hususta hür düşünce ve bakışlarla, ülkeler üzerinde uçan bir kartala benzer (Eckermann, Gespräche mit Goethe, Anfang Maerz 1832).

Etkinlik sınırlarını böylesine geniş tutan ve dinler, ırklar, milletler üstü olan Goethe, Mevlana'mıza çok yakın değil midir?

FAYDALANILAN ESERLER

1. Aytac, Gürsel (Çev.): Goethe Der ki, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982
2. Eckermann, Johann Peter: Gespräche mit Goethe, 1837
3. Hettner, Hermann: Geschichte der dt. Diteratür des 18. Jahrhunderts, Braunschweig 1876.
4. Horowitz J.: Der Toleranzgedanke in der dt. Literatur zur Zeit Mendelssohns, Stuttgart 1914.
5. Jacob, Georg: Der Einfluss des Morgenlandes auf das Abendland, Hannover 1924.
6. Kroff, H. A.: Gist der Guethezeit, Leipzig 1923.
7. Lamprecht, Karl: Deutsche Geschichte, Bd. 7
8. Özgü, Melahat: Goethe'nin Hafız-ı Anlayışı, Atatürk Üniversitesi, 1958-1959 Öğretim Yılı Halk Konferansları, C.1, Erzurum 1959, S. 133-152
9. Özgü, Melahat: Goethe'nin Faust'u, Atatürk Üniv. 1958-1959 Öğretim Yılı Halk Konferansları, C.1, S.133-152.
10. Raabe, Paul-Schmidt-Biggeman, Wilhelm: Aufklärung in Deutschland, Bonn, 1979
11. Schimpf, Joachim Hans: Goethes Begriff der Weltliteratur, Dichtung und Erkenntnis, Metzler, Stuttgart 1969.
12. Ünlü, Selçuk: 19. yy. Alman Edebiyatında Türk İmajı, Konya 1987